

117
3

अथ तत्कामृता चषकः

Atha Tarkamrita Chashak

तर्कसिद्धान्तचषकः

श्रीगणेशायनमः॥ तर्कामृतव्याख्याचषकशब्दस्वंडं लिख्यते। आमेकइति।
एतावन्मात्रेण लक्षणं। शब्दनिवेशे प्रयोजनाभावात्। शब्दः प्रमाणमिति ल-
क्ष्यनिर्देशः॥ अन्यथा प्रमाणसामान्यस्यैव लक्ष्यत्वावगमात् लक्षणाव्याप्ति-
शंका स्यात्। भवति हि पयसा सिंचतीत्यादिः शब्दः पयःकरणकसेवगोच-
र्यभार्थज्ञानवदुच्चरितः न तु वद्विना सिंचतीत्यादिः वद्विकरणकसेवगो-
चरज्ञानस्य यथार्थत्वे विरहादिति। द्वयोः संबंधग्राहे सति तदेकतरज्ञाना-
त्संबंधोद्भूतसंस्कारसहितादन्यतरस्मरणोत्पत्तेरर्थोपस्थितानुद्बोधक-
विधयापदज्ञानस्य हेतुतायाः दूषितत्वात्तदेवकरणयुज्यते न तु ज्ञायमानं
पदं। घरहृदवीणादिध्वनिषु मौनिकत्विजतलिप्यादौ च पदत्वज्ञानेनापि ज्ञा-

उक्त्वा तन्तरितेत्यर्थः। नान्वयबोध इति। गिर्यग्निमत्पदयोरव्यवधानाभावे
 नोक्त रूपासत्यभावादिति भावः। तात्पर्यं निर्वेति। तदर्थेति। जश्चेति। जश्च त
 प्रतीतीत्युच्यते। चरतत्वरूपतास्यार्थभावात्। वस्तुतोऽश्वेतात्पर्येऽपि भोजन
 प्रकरणेन लवणे तात्पर्यं भ्रमाज्जातेऽपि शाब्दभ्रमे सशब्दाभास एव। य-
 त्परः शब्दः सशब्दार्थ इति न्यायादिति भावः। वृत्त्या विनावृत्त्यसहायेन शब्दे
 न घटादिपदेन स्वसमवाय्याकाशोपस्थितौ सत्यामपि। एतेन पदार्थोपस्थि-
 त्यभावे कथं नान्वयबोधापात्तं परास्तं। नान्वयबोधो जन्यते इति। तद्गृहेऽपि
 सहकारिबाध्य इति शेषपूरणेन न्याय्येयं। एतेन शब्दस्वरूपं तत्र प्रामा-
 ण्यं शक्तिग्रहविलंबेन विलंबेन न स्यात्। अनुमानविधयः प्रामाण्ये तु व्या-

रिति

॥२

शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादित्याशयेनारूपदृष्टानमिति। आकांक्षेति। यद्य-
 प्याकांक्षाघटकस्वरूपयोग्यत्वांशो ज्ञात एवोपयुज्यते कथमन्यथाविपरी-
 तव्युत्पन्नस्य घटः कर्मत्वं मित्यादितो न्वयधीः तथापि विशेष्यांशस्य स्वरू-
 पत एवोपयोगादाकांक्षाचयोग्यता चासति श्रवता मर्यज्ञानं चेत्तेवद्वन्द्वः। ता-
 मर्यज्ञानानीति। अन्यथान्यपरादन्यान्यबोधोनस्यादिति शाब्दाभासा-
 छेदापत्तिरिति भावः॥ शाब्दबोधः पक्षे पृच्छितयोरर्थयोः समभिव्याहा-
 रगम्यतामर्यविषयान्वयबोधः। आकांक्षानिर्वृत्तिः स्वरूपयोग्यत्वे सती-
 ति। अजनितान्वयबोधकत्वमिति। तामर्यविषयान्वयबोधपूलापधा-
 यकत्वाभाव इत्यर्थः। तेनावांतरवाक्यार्थबोधोत्तरमहावाक्यार्थबोधोदये

पिनक्षतिः। पुत्रेणेति। कस्यपुत्र इत्युचितोक्षयाप्रथमं राज्ञः पुत्रेण सहा न्व-
 यबोधात्। तदुक्तं। यद्यदाकांक्षितं योग्यसंनिधानं प्रपद्यते। तेन तेना न्वि-
 तः स्वार्थः पदे रेवावगम्येत इति। एतेन जनितान्वयबोधदृष्टायमेवरा-
 ज्ञः पुरुषान्वयबोधः कुतो न भवतीति शंका परास्ता। योग्यतान्निर्वृत्तिः। बा-
 धके प्रमा विरहेऽप्यति। स्वपरसाधारणबाधः प्रमा सामान्याभाव इत्यर्थः।
 स्वस्य बाधः प्रमा विरहेऽपि शाब्दप्रमानुदयात्परांतर्भावः। सामान्याभाव-
 बोधाय स्वांतर्भावः। तेन कस्यचिद्बाधप्रमा विरहेऽप्रमानुत्सादेऽपि नक्षतिः।
 अतएव प्रमांतर्भावः। अन्यथा कस्यचिद्बाधप्रमेऽपि प्रमानस्यादिति।
 आसत्तिनिर्वृत्तिः। अव्यवधानेनेति। उपलक्षणे तृतीया। उद्दिष्टबोधान

३

श्वरे छायास्तीरेपिस्त्वात्त्रापिशक्तिरेवेतिवाच्यानीरभिन्नतीरादिनिषेद्धी
 यविशेष्यताया गंगापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेपिगंगा
 पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वानंगीकारात्तानी
 रभिन्नगंगापदवाच्यत्वव्यवहारभावादितितत्रलक्षणाभ्युपगमस्या
 वस्यकत्वात्। केचित्तुगोपदेनतद्वृत्तिगुणालक्ष्यते। सचभेदेनैववाहीके
 न्वेतितथाचगुणपुरस्कृतागोणवृत्तिरतिरिक्तेवेति। तदुक्तं। अभिधेयाविना
 भूतप्रतीतिर्लक्षणाच्येते। लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्देहेरिष्टातुगोणतेतिव
 दंतितन्मतंदूषयतीति। लक्षणैवेति। समानविभक्तिकनामाथयोरभेदान्व
 यस्यव्युत्पन्नतयागुणिनिलक्षणायावक्तव्यत्वान्मुख्यार्थस्यगुणघटित

गोणीति२

३

गमनप्रकारकजनकतासंसर्गकशाब्दबोधत्वेकार्यतावच्छेदेजनकतासं
 सर्गघटनाएवमग्रेपितसंबंधः फलप - - - हिनजनकतारूपः अत
 एवगमनाद्यनिष्पन्नागच्छतीत्यस्याप्रामाण्योपपत्तिः यत्रवाक्ये व्यापारा प
 दाविति आख्यातस्यत्यनुषज्यते अन्यरीयगमनानुकूल - - - नोदना
 ॐ दिमतिगच्छतीत्यप्रयोगादिनाश्रयत्वपरिग्रहः यद्यपि विसि नियामक
 तया भावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य कृतिसंसर्गस्य देवदत्तागच्छतीत्य
 त्रसंसर्गविधयाभानाभ्युपगमप्रतियोग्यभावान्वयात्तुल्ययोगक्षेमा
 विति नियमागतस्य नगच्छतीत्यत्र कृतिसंबंधावच्छिन्नाभावभानस्या
 संभवेप्याश्रयत्वस्य संसर्गमयोदयाभानसंभवतितथापि धात्वर्थगम

एतत्रसंबंधइत्यसौगोणीत्यच्येततथाचकृमेनेवनिर्वाहान्नातिरिक्तेति
 भावः शक्तमिति शक्तिसहकारणार्थोपस्थापकमित्यर्थः नचकेवल्यो
 गिकस्यशतयाभावात्कथमेतदितिवाच्यं स्वस्यस्वघटकस्यवाशक्तेर्विव
 क्षितत्वात् अतएवनामचतुर्विधमित्येवोक्तमन्यत्र कथं तदप्यत्रत्य
 को पिरासः पाचंगच्छतीतिप्रयोगइतिचेत् पाकप्रयुक्तवृत्तिभागित्वेनलक्षण
 या तदुक्तमुक्तादन्येनरूपेणज्ञानेभवातेलक्षणेति योगिकमिति योगो
 धयवशक्तिसत्तन्मात्रेणार्थप्रतिपादकमित्यर्थः रूढमिति रूढिस्समुदायश
 क्तिसत्तन्मात्रेणार्थप्रतिपादकमित्यर्थः योगरूढमिति योगशब्दरूढिश्चता
 भ्यामुभाभ्यामर्थप्रतिपादकं परस्परसामानाधिकरण्यापन्नाभ्यामुभा

नाभि

भ्यामर्थप्रतिपादकमिति यावत्। यौगिकरूढमिति योगमात्रेणार्थप्रतिपादकं
यौगिकं। रूढिमात्रेणार्थप्रतिपादकं रूढं। यौगिकं च तत् रूढं चेति व्युत्पत्त्याप
रस्परवैयर्थ्याधिकरण्यं ~~प~~ पन्नाभ्यामुभाभ्यामर्थद्वयप्रतिपादनयोग्यमि
त्यर्थः। पप्रत्वेन चेति। न च लक्षणा निश्चयेन प्रतीतेः। न च केवलयोगज्ञा
तया कुमुदपि कुतो न प्रयोग इति वाच्यं। एकपदोपस्थितयोर्द्वयोर्द्वयैव
न्ययबोधो वृत्तत्वापरपदार्थान्वयबोधोपगमात्समानपदश्रुत्यपेक्षया
समाधानश्रुतेर्बलीयस्त्वात्। तदुक्तं। व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेष
परत्वादिति। व्यक्त्याविवेचनेनावयवशतयेति यावद्व्यतेर्यो ~~न~~ नैतिव
चनं संनिहितो बलवत्यासमानाभिधाना ~~न~~ दिश्रुत्या प्रतिपादितो
तेषां

विशेषो व्यावर्तकं अर्थान्तरं परत्वात्पर्यविषयो येषां तेषां भावस्तत्त्वमिति तस्या
र्थः। यौगिकमिति प्रकृतेः अर्थान्तरभेदस्य बोधेनानन्ययादिति भावः। जहत्स्वा
र्थेति। मुख्यवृत्तिधर्मणया लक्षणास्यर्थः। इयमेवलक्षणा लक्षणेत्यन्ये
रुच्यते। अजहत्स्वार्थेति। मुख्यलक्ष्यसाधारणधर्मणया लक्षणास्यर्थः। इ
यमेवोपादानलक्षणेत्यन्येरुच्यते। छत्रिण इत्यादि एकसाधनत्वेनोभयसा
धारणरूपेण द्वयोरप्युपस्थितत्वादित्याशयः। ग्रामकर्मवेति। ग्रामवृ
त्तिसंयोगानुकूलस्यर्थः। अर्थ इति। गमनेनैव वर्तमानत्वकृत्योरप्यन्येति।
संसर्गस्य मयोदाधात्त्वाख्यातविशेषसमभिव्यारेहस्य कार्यतावच्छे
दककारिघटना। यथा गमधातुप्रकृतिकारख्यातस्य कृतिविशेष्यक

नस्य नामार्थे भेदे नान्वयबोधाभ्यपगमे गमनं देवदत्त इत्यत्र तथा बोधाप
तिः। न चानुपूर्वविशेषज्ञानहेतुत्वस्य गमनं देवदत्त इति तथा बोधावारणा ल्य
यावत्त्यक्त्वा न दोष इति वाच्यं। गमधातोर्गमनाश्रयत्वलक्षणाग्रहदशा
यां गमनस्याश्रयत्वं संसर्गे बोधासंभवात्प्रसिद्धस्याश्रयत्वप्रकारकबोध
स्यैव गमधातूत्तरारख्यात्तस्याश्रयत्वलक्षणाग्रहदशायामपि स्वीकृतुं मुचि
तत्वा न्नाश्रयत्वं संसर्गः। गमधात्वर्थप्रकारकत्वादबोधे समानविशेष्यता
यात्तदुत्तरारख्यात्तजान्यापस्थिते हेतुत्वादिति तथोक्तमिति ध्येयं। न चैवं व्या
रोक्तीर्तनमसंबद्धप्रलापः स्यादिति वाच्यं। यत्र धात्वर्थव्यापारकलापप्रवि
ष्टेयस्मिन्करणादिव्यापारविशेषे वस्तुतः स्वतंत्रकर्तृव्यापारानपेक्षत्वं सोक

६
योतिशयेन विवक्षितं तत्र रथोगच्छतीत्यादि तादृश व्यापाराश्रयत्वमेव क
र्तृत्वमिति तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वात् कष्टपञ्चादिति कर्मकर्तृक
नोप्ययमेव परिशीलितः पुंशः। दधि शब्द एव। कर्मत्वानर्थक्यं विभक्त्यप्र
कृतिवेन गृह्यमाण दधि शब्द एवाति न दधि शब्दस्य प्रथमाद्यन्तत्वग्रहे
न दधि कर्मकर्तृदर्शना न्वयबोधसंगः। ननु तिङ् कवचनापस्थितौ
कत्वादेः कुचान्वयः। न तावत्प्रकृत्यर्थे एककर्तृकपाकादेरनेकत्वे तस्य
योगापत्तिरित्यत आह। एकवचनादीति। एकवचनात्वाद्यवच्छिन्न
याशक्त्या तिङ् कवचनादिनाप्युपस्थितमेकत्वं सर्वत्र प्रथमाद्यस
मभिव्याहारेऽपि प्रथमादिपदं उपस्थापयति। आख्यातैकवचनाद्युपस्थिता

6

ना

न्ययबोधे घटपदोत्तरविभक्तिजन्यसंख्यापस्थितेरेव हेतुत्वं। अन्यथा चैत्रेण द
 शघट इत्यत्रानावश्यकव्याहारस्य तिङोसत्वेनैकत्वबोधानापत्तेरिति न
 तसंख्यापस्थितौ मानाभाव एवेति। चैत्रो मेव श्वगच्छत इत्यादौ द्विवचनादित
 त्वितार्थोपस्थापकमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। देवदत्तेनेति। कर्माख्यातेन कर्तुरनभि
 धानात्कर्तरितृतीयाभवति। कर्मणोभिधानेन च न कर्मणि द्वितीया। न चारव्या
 तस्य कर्तृकर्मो नभिधायकत्वादिति प्रसंग इति वाच्यं। अनभिहित इत्यस्या
 नभिहितसंख्याक इत्यर्थकतया कर्तृकर्मस्य विशेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्द
 बोधाननुकूलत्वस्यानभिधानपदार्थत्वात्। तथा च कर्तृविशेष्यकसंख्या
 प्रकारकशाब्दबोधाननुकूलारव्यातसंख्यात्कर्तृपदात्तृतीया। एवं कर्मवि

6

शेष्यकसंख्याप्रकारकशाब्दबोधाननुकूलारव्यातसंख्यात्कर्तृक
 र्मपदाद्वितीयेति पर्यवसितो नुशासनार्थः। वस्तुतस्तु। आख्यातेन कर्तृकर्मत्वा
 नभिधाने तृतीयाद्वितीयेस्त इत्यत्रैवानुशासनतात्पर्यमिति क्रजः पंथाः। एते
 न प्रथमांतकैर्मे कर्तृसमभिव्याहृतयोः कर्तृकर्माख्यातयोरेव निरुक्तशाब्दबो
 धानुकूलत्वेन तृतीयाद्वितीयांतकर्तृकर्मसमभिव्याहृतयोरित्येतत्त्ववचैत्रेण
 पचतितुलंपच्यते इत्यत्र योगासाधुत्वं नतदनुशासनपुलमित्यपास्तं। अत्र
 हंबोध्यं। व्यापारमात्रं धात्वर्थः। कर्माख्यातसमभिव्याहारे द्वितीयायाः फल
 मर्थः। कर्माख्यातसमभिव्याहारे कर्तृत्वमिव तृतीयाः फलान्वितव्यापारवा
 चकत्वं हि स कर्मकत्वं। संयोगविभागादिफलविशेषस्तु गमित्यजिप्रभृतिधा

धातुविशेषसमभिव्याहारगम्यइतिनकोपिदोषइति। नचैवंकर्मप्रत्ययासम
भिव्याहारत्यागादितात्पर्येणगमनादिपदं व्युत्पन्ना अपि प्रयुंजीरन्निति
वाच्या। तत्रतत्रैकलावच्छिन्नेव्यापारेत्वागमनादिपदस्यानादितात्पर्यमू
लनिस्तुलक्षणाभ्युपगमादिदू। यत्तुपरस्परमेवेतत्त्वमपिद्वितीयार्थः। अ
न्यथाग्रामंगगच्छतीतिवत्स्वंगच्छतीतिप्रयोगापत्तेरिति। तन्नापदार्थैकदे
शभेदेप्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसंबंधेनान्वयो
पगमेपिमहोमहो गच्छतीतिवाक्यस्याप्राभाण्यतापत्तेः। मध्येमल्लत्वाव
च्छिन्नभेदाभावात्। मल्लत्वेनभासमानस्यतद्वृत्तितावच्छिन्नाप्रतियोगितातु
नसंबंधः मानभावात्। अभावप्रत्ययोहियद्विशिष्टप्रतियोगिनभवगम्येत ह

३ हेतुत्वातिडेकवचनज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन * ३

च पितमेकत्वादिनामप्रकृतिकस्मत्वेकावचनादीनामप्यर्थइतिधियोजेन्वयंनिततो
न्वयधीः। अयंभावः। एकवत्त्वेनेकत्वशक्तावपिघटेएकत्वान्वयबोधेघटपदोत्तर
प्रथमादिज्ञानजन्येकत्वापस्थितित्वेनस्वतंत्रहेतुत्वेमानभावाच्च। प्रथमाद्यस
समभिव्याहारतथापस्थितिरावश्यक। तथाचप्रथमातपदोपस्थाप्यएवोन्व तस्या
यइति। यद्वाननुस्मृतिरुभ्यामुपस्थितयोरैकत्वयोः कुत्रान्वयइत्यत आह। प्र
थमादिपदमिति। प्रथमादिपदमेवसर्वत्रान्वयबोधेएकत्वादिद्वमर्थमुपस्था
पयतिननुकुत्रापिनिडेकवचनादि। किंतर्हि तिडेकवचनस्यासावर्थएवे
त्वांशंकापरिहरति। एकवचनादीति। तिडेकवचनरूपितेकवचनत्वाद्यव
च्छिन्नप्रत्येकशक्तिसाध्यापस्थितियोग्यमपीत्यर्थः। अयंभावः। घटेसंख्या

९
 जनकत्वं संसर्गः। न च विभागोपादानत्वमिति शङ्क्यं। धातुवृत्तिग्रहविशेषान्वयिनो वि-
 भागस्यैवापादानत्वरूपत्वात्। वृक्षात्पततीत्यादौ तथा दृष्टत्वात्। दुह्यते क्षीरमित्यादौ गो-
 णकर्मसमभिव्याहारे क्षरणश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वस्यात्मनेपदेन बोधनेप्येक-
 दोभयकर्मत्वबोधनस्यानुपपदवत्। ननु शासनाव्युत्पन्नत्वात् न दुह्यते क्षीराणि
 गौरित्यादयः प्रयोगाः। एवं च धात्वर्थतावच्छेदकक्षरणरूपफले प्रधानकर्मक्षीरा-
 न्वितद्वितीयार्थरितित्वान्वयाद्गो निष्ठविभागानुकूलपयो निष्ठक्षरणानुकूल-
 व्यापारकृतेति शाब्दबोधः। दुह्यते गोः क्षीरमित्यत्र क्षरणजन्यविभागाश्च
 यत्त्वं गवादिनिष्ठमाख्याताथौ। प्रधाने दुहादीनामिदं शासनात्। क्षीरवृत्तित्वस्य
 धात्वर्थक्षरणएवान्वयः। आख्याताथे च क्षरणधात्वर्थव्यापारान्वयः। तथा च क्षीर-

त्य

९

तस्यैव तत्तावच्छेदकत्वमपीति नियमात्। प्रकृत्यर्थान्वितफल्कस्य जनकत्वस्वा
श्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबंधेनैवाक्रियायामन्वयोपगमेन
वचोक्तप्रयोगवारणात्। स्ववृत्तित्वविशिष्टतत्संयोगाश्रयस्वपदार्थितद्व्यक्तिनि
ष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्वनिष्ठक्रियायामसंभवात्। गौदो ग्धिप-
य इत्यत्र गवादिपदोत्तरद्वितीयातूक्तादन्यदेव कर्मत्वं बोधयति। कारकाधिका
रीयेणाकथितं चेति सूत्रेण तत्र तद्विधानात्। उक्तापादनत्वादिभिन्नधातु
प्रतिपाद्यान्वयियुद्धर्मोत्तरं तदवच्छिन्नं कर्म इति तदर्थः। गवांपयोदो ग्धि
यादोपयसोगासंबंधविवक्षायां द्वितीयावारणाय धातुप्रतिपाद्यान्वयी
ति। तत्र क्षरणानुकूलव्यापारेण दुहेरर्थः। क्षरणान्वयीविभागो द्वितीयायाः।

१०

ति

नवच्छिन्नधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयस्यैव गौणकर्मत्वान्न। अजाग्रामं मयतीत्यादौ कर्तृत्वनि ३
 वीहको व्यापारेण जिजर्थः। जिजंतस्यापि धातुत्वेन यथा कृतं फलं त्वं श्रयत्वा अजायाः क
 र्मत्वा तथा च अजावृत्तियद्वा मकर्मकं गमनं कर्तृत्वं तं निवीहक व्यापारबोदेव दत्त इति
 शास्त्रबोधः। पाचयत्योदनं सहायमित्यादयोऽपि प्रयोगाः साधवार्वा। कथमन्यथाऽजि
 ग्रहं तं जनको धनुस्तदित्यादि। परंतु पाकविशेषणतया सहायकर्तृत्वस्य विवक्षायां
 पाचयत्योदनं सहायेनेत्यपि प्रयोगः। न चैवं चैत्रं मैत्रं भिद्यकर्तृत्वं पाककर्तृत्वं मैत्रमात्रं
 प्रयोजयति यद्वा दत्ते चैत्रं पाचयतीति हे प्रयोगापापतिरिति वाच्यं। पाकविशेषण
 कृतेः पाकपारतंत्र्येण जिजर्थकृतौ अभिदान्नयोगमात्रं। ददद्जयाग्रामं गमयतीत्या
 दयोऽनुप्रयोगाः। गत्याद्यर्थकधातुयोगे कर्तृप्रत्यया साधुताया गतिबुद्धीत्यादिसूत्रे
 ण बोधनात् न चैवं ह क्रेरन्यतरस्यामिति सूत्रेण प्रणयनानर्थक्यमिति वाच्यं। १०

व्यवस्थितविकल्पस्योत्तरीत्या संभवे प्येच्छिकविकल्पार्थमेव तत्प्रणयनादित्यन्यत्र
 विस्तरः। तच्च कर्मत्रिविधं। प्राप्यं प्रकृतिविकृती च। तत्र प्राप्यं कर्मक्रियाजन्यफ
 लशालि। यथा गम्यादेर्गोमादिसमभावान्नादेर्विषयः। क्रियानिष्पाद्ययत्र द्विकृति
 रूपं। यथा पाकादेरोदनादि यथा वा कृतेर्मौल्यादि कटादि च प्रथमे तंडुलादिस्त
 पं पूर्व इव्यं विनाशे बोदनादेर्निर्वर्तनं। द्वितीये पुष्पादिरूपं पूर्व इव्यं भविनाश्यापित
 त्रसंदर्भादिविशेषणनिष्पादनेन विशिष्टस्य माल्यादेर्निर्वर्तनं। तृतीये च काशा
 दिरूपं पूर्व धर्मिणमविनाशयतत्रैव कटादिरूपधर्मिनिष्पादनं क्रियया। इदं च
 विकृतिर्कर्मप्रकृतेरसमभिव्याहारस्य लेनिर्वर्त्यमुच्यते। यद्यपि निर्वर्त्यते निष्पा
 द्यते यत्र निर्वर्त्यमिति न्युत्पत्त्या तंडुलानोदनं पचतीति प्रकृतिसमभिव्याहारेऽपि नि
 र्वर्त्यतो नास्त्येव तथापि तच्चावृत्तमेव परिभाषिकं निर्वर्त्यत्वं। तदुक्तमभियुक्तेः। स

तीवाविद्यमानावाप्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रियते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते इति।
 यस्य विकृतिकर्मणो नाश्रियते न प्रयुज्यते इति तस्यार्थः। एवं च तत्र तत्र प्रकृतिस
 मभिव्याहारे आदनादविकार्यकर्मण्येवातर्भावः। तदुक्तं। तं निर्वर्त्यविकार्यमुद्देशा
 कर्मव्यवस्थितं। प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत्। किंचिदुणांतरोस
 त्यास्रवर्णादिविकारवदिति। तत्र च काष्ठादिचभस्मवत्तद्वदित्यर्थः। एवमन्यत्रा
 पि। अन्यथा काष्ठस्रवर्णादे निर्वर्त्यादिव विकार्याभ्यां च भेदेतुरीयतापत्तेः। प्रकृ
 तिविकृत्योर्विकार्यपदेनैकाव्युत्पत्त्या बोधनासंभवादुभयसाधारणरूपावच्छि
 ने विकार्यपदमपि पारिभाषिकमेव। तत्तु प्रकृतिरूपं कर्म पूर्वभावविशिष्टस्य य
 स्य सात्त्विकरूपाविकारो वस्तुतरे निष्पत्तये निर्वर्त्यते। यथा पाकोदस्तदुल्कादि। ११
 यथावाहतेः पुष्पकाशादि। तत्र प्रथमे तदुल्कादेर्नाशादेवास्तत्त्वं उत्तरत्रका

निष्ठक्षरणानुकूलव्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागाश्रययोगैरिति शाब्दबोधः। अजा-
 ग्रामन्तयतीत्यत्र संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापारो नयत्यर्थः। संयोगरूपपूला
 श्रयत्वं ग्रामादेर्गौणिकर्मत्वं संयोगानुकूलक्रियारूपपूलाश्रयत्वाच्च। अजादिमुख्य
 कर्मत्वं। तदेव राजाग्रामन्तयत इति कर्मो रव्यातेन बोध्यते। प्रधानकर्मणो रव्येलादी
 नादुर्द्विकर्मणामित्यनुशासनात् इति। नाजाग्रामानीयत इति प्रयोग इति। तथा च ग्रा
 मवृत्तिर्यः संयोगस्तदनुकूलाया जावृत्तिक्रिया तदनुकूलव्यापारवान्देवदत्त इति शा
 ब्दबोधः। कर्मप्रत्यये तु देवदत्तवृत्तिरुत्तिजान्यो यो यथोक्तव्यापारस्तज्जन्ययथोक्त
 क्रियावत्त्वमिति शाब्दबोधरीतिः। अथैवं भूमिपणे पतत्यग्निं घृतं च। त्यादिप्रयोगा
 पत्तिः। अधः संयोगानुकूलक्रियायाः पतत्यर्थतयाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकू
 लव्यापारस्य ऊहोत्यर्थतया भूम्यग्न्यादेर्गौणिकर्मत्वानापायादिति चेत् आश्रया

एया

ऊहेती

ओद नोत्पादकः पाकस्तदनुकूलकृतिमानिति शास्त्रबोधः। प्रकृतिविकृतिभाव
 स्थले कर्मरव्यातेन प्रकृतेः कर्मत्वमेव प्रत्यायनोकाष्टानि भस्मराशिः क्रि तेन
 यते इत्यादौ आख्यातार्थविचक विशेष्यकाष्ठादिवाचकपदसमानवचन
 तुमाख्यातस्य नतु निर्वर्त्य भस्मादिरूपविकारवाचकपदसमानविकार
 चनता भावनान्वयिनिसंख्यान्वयनियमात्। अथैवं निर्वर्त्य कर्मवाचकप
 दात्प्रथमानस्यातत्कर्मत्वस्यानभिधानेन द्वितीयाप्रसंगात्। न चोभयकमेव
 मेवलकारेणाभिधीयते। प्रधानाप्रधानकर्मसमभिव्याहृतनीवहादिदुहादि
 रूपद्विकर्मोक्तोत्तरकर्मप्रत्ययस्यैव कर्मद्वयानभिधायकत्वनियमात्। प्रकृत्युक्त
 द्वयस्यैव तुल्यत्वात्। इत्थं च आख्यातस्य विकृतिसमानवचनत्वप्रसंगस्त

शकुलमादेः सत्तेपिकटसंदर्भादिविरहस्तप पूर्वभावसत्तेन तद्विशिष्टस्यासत्त्वं
कटस्यसंदर्भविशेषादश्वक्रियया निर्वहति। इत्थंच तंडुलानोदनं पचतीत्यादौ
प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायानाशकत्वमर्थस्तंडुलाद्यन्यतनाशकत्वं च पाकेऽन्वे
ति। विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्चोत्पादकत्वमर्थः। ओदनाद्यत्विजस्य तस्य ना
शकत्वविशिष्टेऽन्वयः। नाशोचोत्पत्तेः प्रयोजकत्वं मुद्देन्यतावच्छेदकविधेयभा
वमहिम्नानियमनोभासते। तेन पाकस्य तंडुलारंभकसंयोगनाशजनकत्वे
पिसंयोगमोदनं पचतीति प्रयोगः। तंडुलारंभकसंयोगनाशस्योदनोत्पन्नोतं
डुलनाशो नान्यथा सिद्धत्वात्। वस्तुतस्तु निवर्त्यकर्मसमभिव्याहारितंडुलं पच
तीति वत्संयोगं पचतीति प्रयोगवारणाय संयोगनाशद्वारानाशकत्वमेव द्विती
यार्थो वक्तव्य इत्यलं। प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधनेन। तथाच तंडुलनाशकोय

तैकतानुपपत्तेश्च। काष्ठभस्मनोः प्रकृतिविकृतिनावाभानादिति चेन्मेवं। लका
 रणानभिधानेपि विकृति कर्मस्यैव धात्वर्थे प्रकृत्यर्थसंज्ञायाभ्युपगमेने
 वज्रथमायाः साधुत्वात्। प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्मत्वादिविवक्षायामेव हि
 तीयाद्यवसरात्। तथाच भस्मोत्पादकचेत्रवृत्तिवृत्तिप्रयोज्यनाशप्रतियोगी
 निष्ठोकोनीतिशाब्दबोधः। एवमेवैकत्वावच्छिन्नत्वेऽभयत्वावच्छिन्नस्याभेदे
 पिडा नारोपस्थलीयेवाक्येऽपि विशेष्यस्यैकादिपदार्थस्याख्यातार्थविशेष्यत्वान्व
 यविशेष्यतया तत्पदसमानवचनत्वमारख्यातस्य। उभयत्वावच्छिन्नैवेका
 रोपस्थलीयवाक्येतु द्वौवेको ज्ञायेत इत्येव साधु। कथं तर्हि जमानितत्वेनैका नि १३
 यशायुगं द्विफलवद्वाश्विकुराः शिरस्थितमिति चेत्तत्रायशो द्वयस्य वास्तव

स्य

गृह्णाति वाचकः संख्यां प्रकृतेर्विकृतिर्विकृतेर्न हीत्यनुज्ञानसिद्धस्य विकृ-
तिसंख्या संख्या न्ययबुद्धिं प्रतिप्रकृतिसंख्या न्ययपरत्वेनागृह्यमाणारख्या
तजन्योपस्थितेः कारणत्वं कल्पनया निरसनीयः। युक्तं चैतत्तत्कथमन्य
थाभिस्मीभवंति काष्ठानीत्यादीति वाच्यं। घटपटौ दृश्येते इत्यत्र द्वित्वस्य
बोभयसाधारणविशेष्यतावच्छेदकस्य परिचयेन विकारविकारिणो द्वयोरारब्धा
तार्थविशेष्यत्वे वाक्यभेदापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। तथा सत्येकवाक्यार्थपरस्य काष्ठं
क्रियते भस्म क्रियते इत्येतावद्वाक्यप्रयोगस्यापत्तेः। समूहात्वं बोधजनन
कत्वा विशेषात्। काष्ठं नाशयते भस्म क्रियते इति वाक्यजबोधस्यैव काष्ठं भस्म-
क्रियते इति वाक्यजबोधस्यापि काष्ठस्य विकृतिर्भस्मान्यस्येवेति संशयनिव

परंपरायाः स्रवणोक्तपर्यवसायित्वे एव सिषाधयि धितस्य सवर्णानित्यत्वे सिद्धेः। स्य
तस्मात्पूर्वनिर्दिष्टकिंचिदाकृतिविशिष्टसवर्णस्य कुंडलादिप्रकृतेरप्यपरनिर्दि
१४ ष्टापराकृतिविशिष्टस्य तस्य विहृतित्वमेवात्र भवतो महाभाष्यकृतो भिन्नत
मित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यास्तां। तद्यथा स्थितमेवेति। कथं तर्हि किंचि
व दुर्गांतरास्तस्यास्रवणोदिविकारदित्यादिस्रवर्णस्य प्रकृतित्वानिर्णयेन प्रक
सग्रह तकर्मे प्रसंगादिति चेत् अवयवावयविसाधारणसवर्णत्वजातेस्तु प्रकृतित्वप्र
योजकत्वात्। अतएव स्रवर्णपिंडी भवतीति प्रयुजाना एव पिंडः स्रवर्णो भवती १४
तिन प्रयुजत इत्यास्तां तावदितिवयं ब्रूमः। इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तचित्तया प्रक

त्वेनचिकुरफलद्वयस्यराज्ञारोप्यत्वेनचकवेरुत्प्रेक्षितत्वात् आख्यातार्थः
विशेष्यत्वान्वयविशेष्यत्वेनायशोर्युगस्यैवविवक्षितत्वात्। यत्तुपुनरावृत्तः
सवर्णपिंडः पुनरपर्याकृत्यायुक्तः खदिरांगारसवर्णकंडलेभवतइतिमहा
भाष्यविरोध - - - ध्येते। तत्रवदंति। खदिरांगारसवर्णेइतिहिविशेषणंकु
डलयोः प्रकृतित्वंगमयतिसिद्धायाविकृतेः पाकानपेक्षणात्। पुनरपर्याकृत्या
युक्तइतिचविशेषणंसुवर्णपिंडस्यविकृतित्वंगमयति। आकृत्यंतरयोगस्यप्रकृ
तित्वाप्रयोजकत्वात्। युज्यतेचैतत्। मृत्तिकेत्येवसत्यमिति वत्संहतिमुखेनपुन
रावृत्तइतिविशेषणेनापिसवर्णपिंडस्यविकृतित्वंगम्यते। सुवर्णोपक्रांताकृति

१५

मपीति। अपि नाऽनुपदोक्तमविष्यत्वपरिग्रहः। अद्यतनच --- तनमद्यप्यर्थश्चा
 तीतानागतराज्योरत्याद्ययामद्वयोपेतमध्यमेहस्तदन्यच्चानद्यतनत्वं तत्संबंधो बो
 ध्यः। तच्च द्विविधं। भूतं भविष्यं च। तयोर्भविष्यदनद्यतनत्वं लुटोर्थः। भूतानद्यत्येत
 नत्वं लङ् लोटोरिति बोध्यं। भूतत्वस्योत्पत्त्यघटितत्वेऽपि स्वातंत्र्येणाप्युत्पत्तिरर्थो
 वाच्यः। अन्यथा घटादेर्वर्तमानत्वेऽपि अभूदिति प्रत्ययानापत्तेरित्योह। उत्पत्तिर्भू
 तत्वं चेति। अतीतत्वं चार्थ इति। अत्रापि च शब्देनोत्पत्तिः समुच्चियते। एवमग्रे
 पीत्याह। तदन्वय इति। अतीतत्वान्वय इत्यर्थः। ननु परोक्षस्यापि। अव्यावर्तकत्वा त्व
 त्परंतु व्यापारे परोक्षव्यापारव्यावर्तनसद्भावात्। कथं तर्हि व्यातेने क्रियाव
 लीमुदयते इत्यादि। पारोक्ष्यविवक्षया भाविकालंकारन्यायेन भूतार्थसाक्षात् १५
 कार --- वर्णनप्रधानेऽध्यास्तसर्वतुस्करवामयो ध्यामित्यादौ पारोक्ष्याविवक्षये

तमनुसरामः। फलाभावाद्वा त्वर्थव्यापारस्य फलाकांक्षाविरहात्। आत्मनेपदार्थः
प्रागुक्तं फलं न भासतेऽकर्मक्रेभ्योभावे प्रत्ययस्य विधानादिति भावः। भविष्यत्त्व
मिति। उत्पत्यंतर्भावाच्च। श्वोगंतर्त्यद्यगमिष्यतीति नधीः। यत्र चोत्पत्तिर्धातुना प्र
त्यायते तत्समं भिव्याहृतप्रत्ययार्थं तु न तस्य अंतर्भावः। इदं तु बोध्यं। इहाद्यघ
टो भविष्यतीत्यादाविहेति देशविशेषोपिता दृशोत्पत्तेरधिकरणत्वेन प्रतीयते न
तु प्रागभावस्य। तथा सति कपालनाशजन्यघटनाशस्य घटाद्यात्मकप्रागभा
ववत्पितत्र कपाले इह घटभ्रंसे भविष्यतीति बुद्धिप्रसंगात्। देशविशेषस्य काल
विशेषस्य चोत्पत्तिमत्त्वन्येतु प्रागणेश्वः समुत्पद्यमाने परश्च आगमिष्यति गवि
भवने परश्चो भविष्यतीति बुद्धिप्रसंगः इति। व्याख्याततत्त्वमेतत्। अनद्यतनत्वं

चषक०
१६

हनाद्याद्युपादानकप्राणसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिसंभवात्। प्रवृत्तिं प्रवृत्तिसा ति
ध्यत्वस्यज्ञाने हेतुत्वं निर्विवादमिति सूचयितुं पृथगुक्तिः। बलवदिति। इष्टोत्प
त्तिनांतरीयकदुखातिरिक्तदुःखाजनकत्वेत्यर्थः। न च सार्वमात्रजनकर्मणि।
तादृशदुखमप्रे सिद्धमिति वाच्यं। कष्टकमेतिन्यायेन तादृशकर्मसिद्धेः। इष्टो
त्पत्त्यनांतरीयकदुखाजनकत्वं वा विध्यर्थो वाच्य इति न काप्यनुपपत्तिः। अनिष्टज
नकताज्ञानप्रतिबंधकत्वेनैवोपपत्तेरिति निष्टजनकत्वस्यज्ञानेतुत्वं स विवादमि
त्याविष्कर्तुं भित्तरोपसजनतयास्य निर्देशः। न्येनस्त्वदृष्टद्वारा। निष्टजनकोनसा
क्षात्। किं वा रवङ्गाभिधातेनान्यथा सिद्ध एवेत्यन्यत्र विस्तरप्रशतिनतत्र विध्यर्थवा
देः। इष्टेति। न च साध्यत्वसाधनत्वे फलोपधानात्मकमिथो विसृष्टे कथमेकत्रेकदा

१६

व। पूर्ववल्लुडः। त्वत्त्वस्येवाल्डो नद्यतनत्वमिति। कथं तर्हि न ह्यसभूजानि
रभूजुणाऽद्भुत इति। लडो नद्यतनत्वानर्थकलुडो बाधप्रसंगादिति चेत्। अ
नद्यतेऽप्येतदर्थो विवक्षया लडोऽनवसरे लुडः प्रसंगात्। विधि लिङ् इति। लो
इत्यपि बोध्यं। विधेः प्रवर्तकत्वानुरोधेन प्रवर्तकज्ञानविषयार्थकत्वं भावये
क। सच त्रिविधः। प्राणपंचकसंचारसविधान्मोजने चेत्यवदनादिषु प्रवृत्त्यद
र्शनादित्याह। कृत्तिसाध्यत्व इति। इच्छारूपयागस्य कृत्यसाध्यत्वोपेतदनुकूल
स्य हविःसं हविःसंपादनरूपव्यापारस्य कृत्तिसाध्यत्वात् न कृत्तिसाध्यत्वं बो
ध्यं। कृत्तिश्च। प्रवृत्तिरूपातिनप्राणपंचकसंचारे जीवनयोनियत्नसाध्यत्वग्र
हेऽपि न प्रवृत्त्यापत्तेः। न चोपादानप्रत्यक्षाभावादेव नापत्तिरिति बोध्यं। प्राणव

चिदुपस्थितावुपादानसंनिकर्षेचजायमानमुपादानप्रत्यक्षंतद्वितीयोपनीत
 भानात्मकंभवति। लोकेकैवाक्यांतरादपेवंग्रहेसंभवत्यपिअत्रामाण्यशंका
 कलंकितत्वात्तद्वदुचितव्ययाः। याससाध्येकर्मणिनिष्कंपप्रवृत्तिरिति विध्या
 हरः। नचेष्टतावच्छेदकरूपेणैष्टानुपस्थितौकथंप्रवृत्तिरिति वाच्यं। इष्टताव
 छेदकत्वोपलक्षिततत्तद्वदभावोच्छेदनेष्वेकशतस्युपगमात्। नचेवमिष्ट
 तावच्छेदकरूपेणत्वेनस्वर्गत्वादीनांशाब्दबोधेभानापत्तिरिति वाच्यं। तस्य
 दजन्यबोधविषयत्वेनज्ञातयाविषयत्वस्यैवोपलक्षणपदार्थत्वात्। तथा
 शक्तिविषयत्वंतुविशेषणत्वमित्यवधेयं। ननुगंगास्नानजन्यस्वर्गेव्य- १७
 भिचारेणकथंस्वर्गसाधनत्वंयोगग्राह्यमितिचेत्तद्वस्तुतःस्वर्गत्वाभयमितिचिन्त

व्यक्तिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमेवप्रथममवगम्यते। किंवायाग
 कालानुत्तरकालावृत्तित्वमेवस्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनेति। अतएवसा
 ध्येष्टकत्वंविध्यर्थइतिवदति। अनन्यथासिद्धत्वंतुप्रवृत्तितात्पर्यकंग्रहादु त्व
 त्तरकालगम्यमित्यन्यत्रविस्तरः। आशिषिलिङ्गलोटावित्येकयोगानि
 दिष्टत्वादेकोत्तयेवतयोरर्थदर्शयति। आशीर्लङ्गेलोटेरिति। मदिच्छावि
 षयानयनेति। वक्रिच्छाविषयमात्रंनसंबधः। स्वविषयकृतिजन्यत्वमपि
 तेनान्यकर्तृकानयनगोचरेच्छायांनान्यत्रैतथाप्रयोगइतिबोध्यं। व्या
 ष्यक्रिययेति। आपाद्यत्वमापादकत्वंचल्लङ्घ्ययोग्यतावशात्क्रिययोरत्रा
 न्वयः। तथाचहेतुमद्भावः। क्रियायाअनिष्पत्तिश्चावगम्यते। इत्थंच। सुवृष्टि

श्वेदभविष्यत्सुभिर्क्षमभविष्यदित्यत्रसुवृष्टिनिष्ठापादकृतानिरूपितापाद्य
 ताश्रयोत्पत्तिमत्सुभिर्क्षमिच्यन्ययबोधः। ननुप्रकृतेभविष्यत्तन्मिव सिध्यं
 ति। कर्मसमहत्त्वपियन्नियोज्यासंभावनागुणमवेहितमीश्वराणां। किंवा
 भविष्यदरुणस्तमसाविभेत्तातंचेतसहस्रकिरणोधुरिनाकरिष्यदित्यत्रभूत
 त्वमपिलिङ्गाप्रत्याय्यतइति। तदुभयलृड-थोवाच्यः। तथाचैकत्रैकदोभय
 बोधांगीकारेविरोधेनन्यतरबोधेननियामकभावइत्यतआह। तात्पर्यवशा
 दिति। तच्चतात्पर्यसिध्यंतीत्यादेभूतार्थसमर्थार्थे। समर्थकभावात्सुवृष्टि
 रित्यादौकलोप्रवृत्तेर्द्वेतेरेइतिभविष्यप्रस्तावनादितोवम्यतइतिबो
 ध्यं। कर्तुरिच्छेति। इच्छामात्रंसनोर्थः। तत्रस्वविरोध्यकत्वस्वसमानक

१८

यात्वेइतिवाच्या। एककालीनकृतिसाध्यत्वेषसाधनयोर्ज्ञानस्यहेतुत्वा
 त
 गीकारात्किंतुनिर्विशेषोरेवा। अत्रेदंबोध्यं। द्वेषविषयतावच्छेदक
 त्वेनोपलक्षितनरकत्वरोगत्वभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटेएकशक्त्यप
 गमाच्छाकंनभुंजीतेनैकःपर्वतमारोहेदित्यादीनामपिप्रामाण्यनिर्वा
 हः। एतेनबलवदनिष्ठाजनकत्वंनलौकिकेइत्यपास्तानकत्वंजंभक्ष विध्यर्थ
 येदितिवच्छाकंनभुंजीतेत्यस्याप्रामाण्यापत्तेस्तुल्यत्वाद्वक्षतिचा
 धिकमुपदिष्टादिति। इष्टसाधनयागकइति। यथोक्तयागानुकूल
 कृतिमानित्यर्थः। विधितस्त्रयाणामदीयत्वेदानीतनत्वयोश्चकथं

प्रत्याप्यते उपस्थाप्यते। तत्र हेतुत्वेमाह। आख्यातस्येति। यड इत्यादाव
प्ययमेव हेतुरेतद् दूयान्यलभ्यं वेत्यन्यदेतत्। ननु तत्समानकालीनध्वं
सप्रतियोगिनिवर्धनसमानकालीनत्वमत आह। तदानीं तनत्वं चेति।
स्थूलकालं वक्तुर्विवक्षाविषयं संनिहितेति। समभिव्याहृतधातुप्र
तिपाद्यक्रिवधिकमित्यर्थः। ननु जातो घटव इति वदुत्पन्नो घटध्वंस इ
ति प्रत्यक्षबलेन नाशोतिरिच्यतां। ननु प्रागभावः। इहे दानीं घटप्रा
गभाव इति प्रत्यक्षा सिद्धेः। नचैवं घटोत्पत्तिकाले पि घटोत्पादकसाम- १९
ग्रीसत्वात्पुनर्घटोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। सामग्रीसत्त्वस्य कार्यसत्तैव

तत्त्वोभयसंबन्धेनैव प्रकृत्यर्थान्वयापरकीयपटनगोचरे छावतिपिपटिषु
तीतिनप्रयोगइति सूचनाय कर्तुं लेखः। मुख्यार्थस्तथा विधानुकूलत्वस्य
बाधातु गौणार्थपरतां दर्शयति। सन्नुत्तरेति। सविषयकेति। सविषयकं ज्ञा
नाद्यर्थो यस्य सा ज्ञेषु कृत्वादिः प्रकृत्यर्थस्य तस्याख्यातस्येत्यर्थः। कृत
त्वादिति। यथा चैतत्तथापपादितं मध्यस्तात्। तत्त्वं चेति। पो नः पुन्यं चेत्यर्थः। त
दानीतनं प्रकृत्यर्थसजातीयं यच्चक्रियांतरतच्छसकात्कीनवर्तमानपाकवि
षयककृतिमानिति चैत्रः पापच्यतइति वाक्याधीनो न्वयबोधः। यदुर्थं तत्र
विवेचयति। पापच्यतइति त्वस्तनं पाकं न दानीतनं न्वयागमादाय। पाप
च्यतइति प्रयोगवारणाय तदानीतनत्वं सजात्यं चक्रियांतरविशेषणं। प्रत्या

चषक

आहातदुत्पत्तीति। गमनप्रागभावावच्छिन्नेति। इहमुपलक्षणं। गमनोत्पत्तिका
लीनध्वंसेप्रतियोगीत्यपि बोध्यं। ननु आख्यातन्यायेन कृतोपि कृतिरेवार्थोऽस्तु
किं कर्त्रर्थकत्वेनेत्यत आह। समानविभक्तीति। कृतकाप्रत्ययस्य अभेदेना
भेदान्वयसाक्षात्त्वेन धर्मिवाचकत्वाद्धर्मिज्ञात्तत्तावदयं भावात्। अयं भावः।
भुक्तान्चेन्नो ब्रजतीत्यत्र प्रथमातच्चेन्नपदार्थे प्रथमात क्कात्तार्थस्याभेदान्व
योऽनुभवसिद्धः। स च कर्त्रर्थकत्वं विनानोपपद्यत इति। नात्र समानविभक्तिक
मित्यनुशयानोऽभेदान्वयेऽपि सद्धविभविभक्तिरिति स्यैव तत्र तायावक्ष्य २०
माणतया प्रकृतस्यैव तत्तदेत्याशयेनाह। अव्ययत्वेनेति। लोपादर्शनात्

व्यापिकानतूत्पत्तेरप्यत्रांतर्भावइत्यतश्चाहभ्युपगमात्। समवायेनद्रव्यस्यप्रति
बंधकत्वात्। यत्तुस्वानधिकरणेषुतंतुषुपटोत्पत्तिवारणायबहूनांतंतूनां प्रातिस्विकरू
पेणहेतुत्वोपेक्षयाप्रागभावस्यतथात्वेलाघवं। नचद्वित्रितंतुषुसंयुक्तेषुसहस्र
तंतुकपटोत्पत्तिवारणायचरमसंयोगव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेनहेत्ववश्यंवाच्ये। तदभावा
देवस्वानधिकरणेष्वपितदापत्तिवारणमितिवाच्यं। तथापिचरमसंयोगस्यसमवा
येनपटंप्रतिकारणत्वेतत्तरेतदभावेपिपटोत्पत्त्याव्यभिचारपत्त्याकालिकसंबंधे
नतथात्ववाच्यं। तथाचस्वानधिकरणेपिकालिकेनतत्सत्तयापटोत्पत्तिवारणासं
भवादिति। तन्ना। एवमप्यस्तुकश्चनातिरिक्तः पदार्थस्तथापितस्य - अतियोगिकत्वा
सिध्यातस्येतिषष्ठमार्थसिद्धहेतुहेतुमद्भावस्यकाचित्कत्वाच्चसर्वसाधारण्यः

विशेषणे हीति। सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति वि-
शेष्ये बाधे इति न्यायादित्यर्थः। शिरवीध्वस्तः शिरवीन नित्य इत्यादौ ध्वं
सप्रतियोगित्वनित्यत्वाभावो विशेषणे शिरवायामन्वितो न विशेष्ये ध-
र्मिणि बाधात्। तथा प्रकृतौ पीतिभावः। पचन्पचमान इत्यादौ शत्रुशा-
नचोः समानविभक्तिस्तत्तरेभेदान्वयसाक्षात्त्वस्याप्रथमासमानाधि-
करणे इत्यनुशासनेन निषिद्धत्वाद्धर्मिवाच्च कल्पेमानाभाव इत्यत आ-
ह। प्रकृतौ ति। शत्रुशानचोरित्यस्यार्थ इत्यग्निमेणान्वयः। तथा च सन् २९
ब्राह्मण इत्यादौ प्रयोगदर्शनेन तादृशनिषेधस्योत्सर्गिकत्वात्तत्र गच्छज

थाचविभक्त्यनुसंधानं विभैवाव्ययस्यैव न्वयबोधकत्वमित्याशयः। ननु पूर्वकालस्य व्य-
वहितस्य कार्यत्वे भुक्कालप्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः। अव्यवहितस्य तथात्वे प्र-
वृत्तिर्न नष्टे गत्वाः अस्मिन्नष्टे समागत इति प्रयोगानुपपत्तिरत आह। काल इति।
तात्पर्यवशाद् द्विच्छानुरोधात्। इच्छावानिति। नन्वेवं भोक्तुमिच्छतीत्यत्रोद्देश्यता
वच्छेदकविधेययोरेक्येन शाब्दबोधानुपपत्तिरत आह। कर्तरिलक्षणेति। नन्वेवम-
पि कर्तुः सिद्धतयोक्तप्रयोगानुपपत्तिः सिद्धे इच्छाविरहादत आह। भोजन-
कर्तारमात्मानमिति। कर्तुः सिद्धत्वेपि कर्तारसिद्धत्वादिति भावः। इच्छान्व-
ययोग्यस्य कर्तुः सिद्धता नयनवारितेवेत्याशंक्याशयं प्रकटयति। स

[illegible]

[The manuscript page contains approximately 10 lines of handwritten text in Devanagari script, which appears to be a form or ledger entry.]

cc

٤٤

तेऽर्थसाधुत्वस्यापि संभवात्पक्षांतरमाह। अथवेति। अत्रानयोः पक्षयोर्न घटते इत्य-
त्र प्रकारत्वात्संसर्गत्वादिति पंचम्यंतद्वयं हेतुः। माघटतां समानाकारबोधजनक-
त्वरूपा पर्यायता वाक्यसमासयोः किं तेनेत्यत आह। तथाचेति। संबंधलक्षणाभावि-
काराद्यभिप्रेतेति शेषः। नचैवमपि नामार्थयोर्भेदान्वयेऽपि पगभेराजापुरुषः राजन्
पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं। राजपुरुष इत्यानुपूर्व्या एव तथा
न्वयहेतुत्वाभ्युपगमात्। षष्ठीतत्पुरुषसमानानुपूर्व्या कात्संबुध्यत नृपपदोत्तर-
पुरुषपदादुक्ता न्वयबोधाभावस्तात्पर्याभावोपपन्न इति किमनुपपन्नं। न घटत
इति। तथाच पर्यायत्वानभ्युपगमे तादृशसिद्धांतभंगप्रसंग इति भावः। ननु संवे-
धमाना यैव संसर्गलक्षणा बह्व्यकीत्यत आह। संसर्गस्येति। संबंधितलक्षणा

कदाजपदघटितराजपुरुषइतिकर्मधारयात्सर्वानुभवसाक्षिकस्यराजसंबन्धभेदबो
धस्यराजःपुरुषइतिवाक्यादपिप्रसंगवारणायतादृशबोधेराजपुरुषइत्यानुपूर्वज्ञान
हेतुत्वंसर्वसंमतमेव। मणिकाराणांभेदान्वयबोधेतथाहेतुत्वंपुनरधिकभेदमित्यभि
प्रेत्याह। वस्तुतस्तत्त्विति। तथाचसमासघटक्यावत्पदार्थविषयक्यावत्सम्बो
धजनकत्वंमेवविग्रहवाक्येनतूक्तपर्यायतापीतिभावः। बहुव्रीहोचित्रगुरित्यादौ।
पूर्वपदलक्षणायांप्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वंव्युत्पत्तिभंगापत्तेराह।
वरमेति। गोपदस्येत्यर्थः। अन्यपदार्थेगोस्वामिनिलक्षणाऽज्ञाहत्स्वार्थलक्षणा
नचैवंचित्रपदार्थस्य गोपदार्थेकदेशेगव्यन्ययानुपत्तिः। पदार्थःपदार्थोनेवान्वे २४
ति। न पदार्थेकदेशेनेतिव्युत्पत्तेः। अन्यथागो - त्येत्यस्ययोग्यतायादुर्वारत्वा

तं निवृत्तिस्त्वनोदेयथाक्रमइति वाक्यशेषात्। सोयमाद्यंतोऽकिर्तोवित्यादितो निःसं-
 दिग्धप्रतिपत्तये यथासंख्यसूत्रेण परिभाषितवता भगवता पाणिनिना स्पष्टं प्रदर्शित-
 तोर्थः। तत एव व्युत्क्रमेणेत्याधुनिकवाक्यशेषमपि मत्वा जलपृथिव्योर्गन्धस्नेहावि-
 ति वाक्यव्युत्पन्नानं प्रयुजते। परंतु क्वचिद्वलवत्यप्रमाणेन लोकसाधारणी सा परि-
 भाषा कर्तृकर्मणोश्च भूतलजोरित्येव बाध्यते। समसंबधित्वं वा तद्व्यावृत्तमुच्यत इति।
 अधिकं नौकायां प्रपंचितमस्माभिः। सर्वत्र पंचपुलीत्यादौ तत्तदर्थं पंचपूलसमाहा-
 रे समाहित्यमाणद्वारा समाहारस्याप्यानयनादिक्रियान्वययोग्यताक्षतैवेत्याश-
 यः। यदि च पाणिपादमित्यादि समाहारद्वंद्वेऽपि समाहारे नुभूयते तदा द्वंद्वपदमित-
 रंतरद्वंद्वपरमिति बोध्यं। नन्वेवं भूतलघटइत्यत्र घटादिपदस्य तदुत्तरविभक्तेरेव

दितिवाच्यं। पदभेदेन व्युत्पत्तेर्भेदेन प्रकृतेतदनभ्युपगमात्पदद्वयोपपदं चित्रगोस्वा
मिलक्षकं। चित्रपदं तात्पर्यग्राहकमित्येषैकगभीरायान्ध्याघोष इति वाक्यस्या
पिदिकू। द्वंद्वकर्मधारयान्येति। ननु कर्मधारये लक्षणा विरहेऽपि परस्परं समस्यमा
नपदार्थयोरन्वयेन सामर्थ्यसंभवेऽपि द्वंद्वेन तत्संभावो लक्षणा विनेति चेन्न। द्वयोः
परस्परं साक्षादनन्वयेऽपि द्वित्वान्वयेनैव परंपरयान्वयसंभवद्वारा सामर्थ्योपप
त्तेः। नन्वेवं द्वित्वधर्मितावच्छेदकधर्मद्वयानैव छिन्नप्रकारताविशेष्यताद्वयशा
ली। द्वित्वावच्छिन्नो द्वित्वावच्छिन्नस्यैवान्वयबोधः। जलपृथिव्योः स्नेहसंधावि
ति वाक्याद्वा। च्योननुजलपृथिव्योरसगुलत्वे इत्यादाविवेकवाक्यताशाली।
तथा च गंधः पृथिव्या न वेति सत्रायानिवृत्तिप्रसंग इति चेदिष्यते एवात्र। तथा

घटेऽन्वयोपपत्त्येव तदावश्यकं। न ज्ञोऽभाववतिलक्षणा। युपगमे मुरब्धार्थपरता विलय
 प्रसंगान्। प्रागुक्त विशिष्टलक्षणिकपदघटितकर्मधारयादिव प्रकृतवाक्यादभेदबो
 धानुभवभावाच्च। नोक्तयुतया लक्षणा आवश्यकी। किंच धर्मिणि तदभावस्यैव तद्वत्
 विरोधितया विशिष्टलक्षणिकनञर्थबोधस्य तद्विरोधिताप्येवं सति न स्यादिति बहु
 व्यापकोपपत्तिरित्यादि। समासघटकनञस्तु समासार्थस्य सामानाधिकरण्यानुभव
 वत्त्वेन विशिष्टलक्षणावश्यकीत्याह। अघटो भूतत्वमिति। अत्राघटमित्युक्ते घटस्या
 भावमित्यर्थः। अव्ययीभावस्याव्ययतयापि भेदान्वयसंभवा लक्षणानर्थकं। अघटो
 भूतत्वे इत्युक्ते भेदे स सम्यर्थान्वयोपपत्तिः स्यादिति भिन्नलिङ्गयोस्तद्देव्यविधेयभा
 वः समाश्रितः। क्वचिद्वासेपि न जोगोणार्थानां दर्शयति। न कलंजमिति। कष्टं कर्मतिन्या २६
 यादनिष्टजनकत्वग्रहेपि प्रवृत्तिसंभवादुक्तं बलवदिति। इष्टोत्पत्तिनां तरीयकदुर्वाति

वातात्प्रतियोगिकेलक्षणाभ्युपेत्यभेदान्वयबोधएवत्वयावाच्यः विरुद्धविभक्त्य
विरोधा नवरुद्धत्वोदिति। तत्रभेदान्वयोपपत्तयेनामार्थयोरिति न्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वं
नर्थकं। भूतलघटाभावयोरपिसम्यथाधेयद्वारान्वयसंभवादतत्राह। एवमिति। अ
भावः संसर्गाभावोन्योन्याभावश्च। भूतलेनयदोघटोनपट इत्यादौ तेन तेनैरूपेण त
त्तदभावान्वयबोधात्। अयंभावः। नञूपदं विनायत्रधर्मिण्यद्वत्त्वाद्वाक्या
त्प्रतीयते तादृशवाक्येन नञ्समभिव्याहारे तत्र तदभावो नञा बोध्यत इत्यनुभवात्।
प्रकृते सप्तम्यतार्थभूतलघटित्वभावस्य नञर्थस्य घटेऽनुयोगिन्यन्वयोपपत्त
ये एवमिदं। नचेत्रस्य। चेत्रोनपत्ततीत्यादौ चेत्रस्वत्वाभादस्य पाककृत्यभावस्य च
नञर्थस्य तस्मिन् चेत्रे चान्वयोपपत्तये। एवं घटोनपट इत्यादौ पटभेदस्य नञर्थस्य

२७

त्वात्वेव ब्राह्मणे वेदमधीयत एव इदं गुणवद्भवत्येवेत्यादौ समानाधिकरण्येन तदप्र-
 त्ययेऽपि न क्षतिरिति। अत्यन्तायोगव्यवच्छेद इति। केचित्तु अत्यन्तस्यायोगस्य व्यवच्छे-
 द इत्यर्थः। तं निष्ठाभावाप्रतियोगीयो योगस्तस्य व्यवच्छेद इति यावत्। न हिरक्तसरो-
 जे वर्तमानो नीलायोगः सरोजनिष्ठाभावाप्रतियोगी नीलसरोजनिष्ठाभावप्र-
 तियोगित्वादिति। तद्व्यवच्छेदो योग्यव्यवच्छेद इति वदन्ति तन्ना। समीचीनमाभाति।
 तथा सति ज्ञानं रजतं गुह्यं त्वात्वेव। नरो वेदमधीयत एव स इदं भवत्येवेति प्र-
 योगापत्तिः। परंतु अत्यन्तो योऽयोगव्यवच्छेद इत्यर्थः। अत्यंतिकत्वं व्यवच्छेद २७
 निष्ठसरोजनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात्प्रतियोगियदसमानाधिकरण्यमत्यंत

कदुरवजनकत्वइत्यर्थः। लक्षणेति। नञ्इत्यनुवर्तते। नचैवमत्रनसर्पइत्यतोवल्
वदनिष्टजनकोत्रसर्पइतिविपरीतान्वयबोधापत्तिरितिवाच्यं। विधिसमभिव्याह
तनञ्एवेतादृशार्थेलक्षणांगीकारात्। एतेनप्रागुक्तविध्यर्थत्रितयाभावबोधने
प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्भगः सूचितः। प्रसंगादाह। क्रियासंगतस्येति। अत्रेदं
बोध्यं। अन्योन्यान्वयिनानार्थकर्णकारेणखंडवात्तयाक्वचिदयोगव्यवच्छेदः।
क्वचिच्चान्ययोगव्यवच्छेदः प्रत्याख्यते इत्यन्यत्रप्रपंचितं। अयोगव्यवच्छेदोपि
सामानाधिकरण्येनप्रतीयमानोऽत्यंतायोगव्यवच्छेदइतिपरिभाष्यते। सामाना
धिकरण्येनतद्वोधेचधातुविशेषसमभिव्याहारो नियामकः। तेनज्ञानमर्थंग-

नैघटते तत्र रं वं डरात्ते ये व वि शिष्टान्वय बोध वा शो भवा तीति सर्वत्रैव वा वृ बोध
 प्रकारो बोध्य इत्यर्थः। यथा चंद्र इव मुखमित्यादा विवार्थः सादृश्यं। तत्र च भेदो ध
 २८ र्मश्च इव शब्देन प्रतिपाद्यते तत्र चंद्रादेः प्रतियोगित्वेन भेदे धर्मत आधेयत्वेना
 न्वय इति चंद्र प्रतियोगिक भेदवत्त्वे सति चंद्रवृत्ति धर्मवन्मुखमित्यन्वय बोधः।
 म यथा वा घटत्वमित्यादौ इतर दृष्टित्वो भावः साकल्यं वृत्तिमच्चेति विशकलितं
 पंचकं भावप्रत्ययार्थाननुविशिष्टं। इतरा वृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः। घटत्वादौ बाधा
 च। तत्र च प्रकृत्यर्थस्य भेदे प्रतियोगित्वं तथा साकल्ये चानुयोगितयाऽन्व
 ये विशिष्टलाभः। शाब्दे भवति। अन्योन्यादिपदस्य तु स्वसमभिव्याहृत

२८

पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः। तस्य स्वप्रकृतिक द्वितीयार्थफले तस्य चानु
 त्वसावच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन क्रियायामन्वयः। कर्मव्यतिहा
 रे द्विभावस्य बलादिति संदोपसं दनिष्ठप्राणवियोगानुकूलतश्च अधिकरणा
 चया क्रिया तदनुकूलवृत्तिमंतौ ताविति संदोपसं दान्वयं ज्ञातुरिति वा
 क्याधीनो बोध इति। विशेषो यद्यपि बहुवक्तव्यास्तथापि विस्तराभिया विरम्यते।
 चषकसुवर्णस्पर्शदिनकरकृतपरामर्शः। जगदीशमथनकल्पं विबंतुतकामृतं त
 दाकल्पं। १। सूत्रं स्वयं नवलितं मणिर्न घटितस्तथापि चास्माकं। मालाकाराणा
 मिव ममता ग्रंथे स्वकीयकोशाल्यात्॥ २ इति श्रीजडुपनामकगंगारामविरचि

२९

तस्तर्कामृतचमकः समानः ॥ श्रीविजयादुर्गार्पणमस्तु ॥ श्रीरामलिंगोजयति ॥ ३
 के १७२९ प्रभवसंवत्सरे आश्विन कृष्ण षष्ठ्या मंदवासरसमाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ शंकर ॥

११७
 ३

२९

पदं बोधयति । तस्मिन्स्तत्सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्य तस्मादौचित्यापातुत्वा
 त् । भवहिनीलायोगोरक्तसरोजनिष्ठस्तत्प्रतियोगिनीलसरोजनिष्ठस्तद्व्यव-
 छेद इति नायोग्यता । नहि भवन्ति पांडुरायोगः क्वचिदपि शंस्वेयेन तद्व्यव-
 दस्तत्प्रतियोगिभवेत् । अवच्छेदकावच्छेदेन प्रतीयमानस्तु अयोगव्यव-
 छेद इति गीयते । अत्र च विशेषणस्य क्रियाविशेषस्य वा समभि व्याहारे नि-
 यामकः । क्रियांतरस्य विशेष्यस्य वा समभि व्याहारे तदप्रत्ययादि बोध्यं । ति
 अन्ययोगव्यवच्छेद इति । अन्यस्मिन् विशेष्यभिन्ने योगस्य विशेषणयोगस्य व्य-
 वच्छेदः । तत्संबंधावच्छेदविशेषणाभाव इति यावत् । एवं दिशेति यत्र विशिष्टाद्वि